

Історіографія. Джерелознавство. Спеціальні історичні дисципліни

УДК 930.1:323:005.96:342.395.4(477)Мазепа

С. О. Авхутська

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА І. С. МАЗЕПИ

У статті подано історіографічний аналіз новітньої літератури з проблеми кадрової політики І. Мазепи щодо козацької старшини в 1687-1709 рр., протягом гетьманування якого відбувався процес стабілізації старшини як провідного прошарку населення Української держави. Автором зроблено спробу систематизувати здобутки українських дослідників, які публікувались не тільки в Україні, а й за її межами. Розкрито ступінь наукового вивчення питань політики гетьманського уряду І. Мазепи щодо зміцнення економічного становища козацької старшини, статусу (підпорядкування, привілеї, функції) неурядової старшини, роль якої значно посилилась в державі за період правління гетьмана; персонального складу прибічників гетьмана та передумов його кадрової політики. Аналіз досліджуваної літератури дозволяє дійти висновку, що кадрова політика І. Мазепи, спрямована на створення надійного кола осіб, проявила себе перш за все через економічні та політичні важелі. Зроблено висновок, що незважаючи на наявність багатьох досліджень із ключових проблем історії козацької старшини, тематика кадрової політики І. Мазепи залишається комплексно недослідженою.

Ключові слова: кадрова політика, гетьман І. Мазепа, козацька старшина, економічна діяльність, неурядова старшина, персональний склад, бунчуковий товариш.

З однією з найважливіших проблем сучасної України – формуванням національної еліти – перегукується приклад старшини Української козацької держави ранньомодерного часу. В ході розбудови молоді державності тогочасна козацька старшина довела, що здатна не лише концентрувати в своїх руках значні матеріальні ресурси, а й виконувати важливі управлінські функції. Протягом гетьманування Івана Степановича Мазепи (1687 – 1709 рр.) відбувся процес стабілізації її становища як провідного прошарку українського населення. Тому вивчення одного із найбільш вдалих періодів в історії становлення національної еліти є надзвичайно важливим науковим завданням.

І. Мазепа, отримавши у 1687 році гетьманську булаву в результаті старшинського перевороту і протекції фаворита царівни Софії – Василя Голіцина, не мав можливості напередодні Коломацької ради сформувати команду відданих йому однодумців, оскільки опозиціонери І. Самойловича заздалегідь розподілили відповідальні уряди. Залежність від їхнього ситуативного настрою змушувала гетьмана з самого початку гетьманування розпочати формувати команду, яка б рахувалася з ним як з керманічем Української держави й відповідала його вимогам й інтересам.

Метою статті є аналіз новітньої історіографії кадрової політики І. Мазепи, в якій розкриваються різні аспекти досліджуваної проблеми, зокрема передумови кадрової політики гетьмана; особливості економічної діяльності гетьманського уряду щодо козацької старшини; статус та функції неурядової старшини, роль якої значно посилилась за період правління гетьмана; персональний склад прибічників гетьмана тощо.

Новітню історіографію проблеми започатковано в працях дослідників, які розпочали свою діяльність за межами радянської України (В. Луців, Л. Окішневич, О. Оглоблін, О. Субтельний та ін. [1; 2; 3; 4]). Серед найбільш ґрунтовних праць середини ХХ ст. слід назвати монографію О. Оглобліна “Гетьман Іван Мазепа та його доба” [3], в якій дослідник назвав генеральних суддів В. Чуйкевича (1707 - 1709) та М. Гамалію (1708 - 1709). Загалом слушною є думка О. Оглобліна про те, що І. Мазепа стає гетьманом в результаті змови правобережної старшини проти І. Самойловича, яка в 70-х роках, зневірившись в політиці П. Дорошенка, перебирається на Лівобережжя України. Важливим об’єктом наукового дослідження в праці О. Оглобліна виступає політика І. Мазепи щодо зміцнення економічного становища козацької старшини, особливо роздача гетьманом й генеральною старшиною земельних володінь. За О. Оглобліним, за період гетьманування І. Мазепи відбулося значне збільшення старшинського землеволодіння, що поступово перетворилося із звичайного раніше володіння “за службу і на строк служби” на повну власність. Загалом, за

підрахунками дослідника, за весь період гетьманування І. Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів.

Інший дослідник Л. Окіншевич в своїй праці вперше в українській історіографії дослідив становище неурядової старшини та її зв'язки з урядовою старшиною в кінці XVII – на початку XVIII століття [2]. Учений вивчав систему привілеїв і пільг значного товариства, його участь у діяльності інститутів влади. Л. Окіншевич єдиний намагався дослідити процеси становлення значного товариства у XVII ст. та розпочав вивчення часу появи та етапів становлення бунчукового товариства, чин якого був запроваджений за часів І. Мазепи з метою надання шляхетського лоску і пишності гетьманській резиденції.

Найбільшим доробком праці В. Луціва “Гетьман Іван Мазепа” стала спроба вперше виокремити персоналії тих, хто належав до найближчого оточення І. Мазепи ще до 1708 р. У цьому контексті автор називає прізвища П. Орлика, С. Палія, К. Гордієнка, Д. Апостола, І. Скоропадського, І. Новицького, І. Обидовського, А. Войнаровського, Г. Герцика та ін. [1, с. 43].

Повноцінним об'єктом дослідження кадрової діяльності гетьмана І. Мазепи щодо козацької старшини стала після отримання Україною незалежності. За останні два десятиліття різні аспекти історії козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст. ґрунтовно дослідили в своїх кандидатських та докторських дисертаціях Л. Фицик [6], І. Кривошея [7], О. Гуржій [8] та ін.

Велике значення для вивчення гетьманського правління, полкового устрою кінця XVII – початку XVIII ст. мають упорядковані збірки персонального складу козацької старшини В. Кривошеї. У праці “Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.)”, виданій 1998 році в двох томах, містяться не тільки повний перелік персонального складу гетьманських урядовців, але й документальні генеалогічні, біографічні дані про них [9]. Автор, спираючись на архівні джерела, зокрема реєстри, компути, синодики, судові справи тощо, повернув із забуття прізвища тих, хто ватажував у козацькому середовищі, а потім становив оточення гетьмана. В. Кривошея називає не тільки урядників вищої ланки І. Мазепи – генеральних старшин, полковників, а й нижчої – сотників, отаманів, писарів. За даними дослідника, серед представників 13 родин генеральної старшини та 28 родин полкової старшини І. Мазепа мав на численну і достатньо відому й впливову в середовищі генеральної та полкової старшини рідню і свояків, зокрема Кочубеїв, Горленків, Зеленських, Мокієвських, Обидовських, Трошинських [3, с. 248].

Загалом, аналізуючи наукові розвідки з вивчення кадрової (старшинської) діяльності І. Мазепи останніх десятиліть, можна виявити основні напрями дослідження питання.

Головним є економічний напрямок з акцентом на володіння козацькою старшиною власністю як визначального чинника провідного становища даного прошарку населення Гетьманщини на початку XVIII ст. Цей напрямок студіювали в своїх працях Борисенко В. [10], Журавльов Д. [11], О. Гуржій [12], Т. Таїрова-Яковлева [13], Пиріг П. [14] та ін. Так у 80-ті роки XX ст. розпочав досліджувати економічну політику з формування великого феодального землеволодіння козацької старшини на Лівобережній Україні О. І. Гуржій [12]. На інше джерело збагачення козацької старшини – оренди (горілчану, тютюнову та дьогтьову) – привернула увагу Т. Таїрова-Яковлева [13].

Другим напрямком є дослідження соціального становища, статусу, економічної спроможності та функцій кожного із структурних елементів неурядової старшини: значного, бунчукового та значкового товариств в кінці XVII – на початку XVIII ст. (В. Панашенко [15-18], І. Кривошея [7], В. Горобець [19] та ін.). Важливий внесок у вивчення історії неурядової старшини зробила В. Панашенко. Дослідниця здійснила аналіз історії виникнення чинів неурядової старшини XVIII ст., акцентувала на зацікавленості неурядової старшини торгівельними справами та промислами, привернула увагу на характерне явище у середовищі бунчукових товаришів як принцип родової спадковості. В. Горобець, побіжно звертаючись до проблем історії неурядової старшини, на позначення значного товариства XVII ст. та чинів XVIII ст. обрав термін *безурядова старшина*.

Останнім словом в дослідженні статусу та персонального складу неурядової старшини взагалі, і часів гетьманування І. Мазепи зокрема стала докторська дисертація І. Кривошеї. Ученою вперше з'ясовано, що неурядова старшина складалася з чотирьох спільнот (значне/товариство військово-бунчукове, бунчукове товариство, значкове товариство, військово-товариство), що виникли на різних історичних етапах [7, с. 6]. Дослідниця довела, що значний / військовий товариш – це своєрідне військово-бунчукове звання старшини, що за звичаєм вживалося з іменем як урядників, так і неурядової старшини (перебування значного товариша на уряді підвищувало його соціальний та майновий статус). Водночас із кінця 80-х років XVII ст. у структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група “значних товаришів військових”, що мала вищий соціальний статус. У документах зафіксовано диференціацію серед значних військових товаришів “першої та другої статті”, “старших і молодших”. З'являється невелика група товариства, наближена до гетьмана, котра отримує універсали про “особливу оборону”, звільнення з-під юрисдикції полковників, служить гетьманськими дворянами. Дослідницею з'ясовано, що бунчукове товариство як найвища категорія неурядової старшини остаточно оформилося на початку XVIII ст.

Дані про персональний склад урядової та неурядової старшини, яка підтримала гетьмана І. Мазепу у 1708 році, наводять В. Кривошея [9], С. Павленко [20]. Так, із генеральної та полкової старшини гетьмана підтримали Апостоли, Гамалії, Герцики, Горленки, Зеленські, Лизогуби, Ломиковські (бунчуковий товариш), Максимовичі, Мировичі, Мокієвські, Орлики, Чуйкевичі. Таким чином, із 41 родини на боці І. Мазепи лишилось всього 12 старшинських родин. Отже, важко сказати, наскільки кадрово політика І. Мазепи виправдала себе – зрештою, гетьманові вдалося сформувати цілком дієздатний адміністративний механізм, що чітко працював за умов миру та війни, але дав фатальний збій у найвирішальний момент – під час виступу проти політики Петра І. Саме тоді з'ясувалося, що показна лояльність більшості старшини була справді формальною, а відданість висуванців гетьмана виявилася надійнішою, зокрема Д. Чечеля, Д. Болбота, І. Бистрицького, Г. Новицького та ін.

Проаналізовані праці не вичерпують всього комплексу робіт, присвячених дослідженню кадрової політики І. Мазепи щодо козацької старшини. Тому залишається актуальним продовження комплексного та поглибленого вивчення даної проблематики українськими істориками.

Джерела та література

1. Lutsiv V. Hetman Ivan Mazepa / V. Lutsiv. – Toronto, 1954. – 130 p.
2. Окіншевич Л. Значне військо товариство в Україні - гетьманщині XVII - XVIII ст. [Текст] / Л. Окіншевич. - Мюнхен : Заграва, 1948. – 230 с. – (Записки НТШ; т. 157. Праці іст.-філософ. секції).
3. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин // Нью-Йорк • Київ • Львів • Париж • Торонто. – 2001. – 464 с.: іл. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl.htm>
4. Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian separatism in the early eighteenth century [Text] / O. Subtelny. - New York : East European monographs : Distributed by Columbia university press, 1981. - 280 p.
5. Гуржий А. И. Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII вв.) / А. И. Гуржий // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 153 – 162.
6. Фицик Л.А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648–1782 рр.). Історіографія проблеми: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Л. А. Фицик. – К., 2007. – 20 с.
7. Кривошея І. І. Неурядова старшина української козацької держави (середина XVII – 80-ті роки XVIII ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 / І. І. Кривошея. – К., 2014. – 40 с.
8. Гуржий О. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 40 с.
9. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕД НАНУ. – 1998. – Ч. II. – 344 с.
10. Борисенко В. Й. Успіхи і прорахунки соціальної політики уряду гетьмана І. Мазепи / В.Й. Борисенко // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. – К., 2008. – С. 229-236.
11. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда / Д. В. Журавльов. – Харків: Фоліо, 2007. – 382 с.
12. Гуржий А. И. Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII вв.) / А. И. Гуржий // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 153 – 162.
13. Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы / Татьяна Таирова-Яковлева // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: збірн. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 72-80.
14. Пиріг П. Соціально-економічна політика Івана Мазепи / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 14-23.
15. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини : (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панашенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 212 с.
16. Панашенко В. Бунчукові товариші / В. Панашенко // Київська Старовина. – 1997. – № 5. – С. 24 – 40.
17. Панашенко В. Військові товариші / В. Панашенко // Київська Старовина. – 1998. – № 3. – С. 166 –174.
18. Панашенко В. Значкові товариші / В. Панашенко // Київська Старовина. – 1999. – № 4. – С. 126 – 141.
19. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату : дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України : монографія / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.
20. Павленко С. О. Оточення гетьмана Івана Мазепи: соратники та прибічники / С. О. Павленко. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. – 602 с.

Аехутская С. А. Новейшая историография кадровой политики гетмана И. С. Мазепы.

В статье подан историографический анализ новейшей литературы по проблеме кадровой политики И. Мазепы по отношению к казацкой старшине в 1687 – 1709 гг., в течение гетманства которого происходил процесс стабилизации казацкой старшины в качестве элитного слоя населения Гетманщины. Автором осуществлена попытка систематизировать достижения украинских исследователей, которые публиковались не только в Украине, но и за её пределами. Раскрыто степень научного изучения вопросов политики гетманского правительства по укреплению экономического положения казацкой старшины; статуса (подчинение, привилегии, функции) неурядовой старшины, персонального состава сторонников гетмана. Анализ исследуемой литературы позволил сделать вывод, что кадровая политика гетмана И. Мазепы, направленная на создание надежной команды людей, проявила себя прежде всего через экономические и управленческие механизмы. Сделан вывод о том, что, несмотря на количество и разнообразие источниковой базы, наличия целого ряда исследований, тематика кадровой политики гетмана И. Мазепы остается комплексно неисследованной.

Ключевые слова: кадрова політика, гетман І. Мазепа, казацка старшина, неурядова старшина, персональний склад, бунчуковий товариш.

Avkhutska S. O. The newest historiography of personnel policy of Hetman I. Mazepa

The article presents the historiographical analysis of modern literature on the issue of personnel policy of I. Mazepa as regards the Cossack petty officer in 1687-1709, during his hetmanate there was a process of stabilization of elders as a leading segment of the Ukrainian population. An author attempts to systematize the achievements of the Ukrainian researchers that worked not only in Ukraine, but also abroad. The article reveals the degree of scientific study of economic policy of Hetman I. Mazepa government as regards the Cossack petty officer, social status and functions of non-governmental petty officer, whose role is considerably increased for period of rule of hetman; personal composition of hetman's supporters and pre-conditions of his personnel politics. The analysis of the investigated literature allowed to come to the conclusion, that personnel politics of I. Mazepa aimed at creating a reliable circle of people, proved itself primarily through economic and political levers. The article highlights the general trends of works, marked single researches. As a conclusion it should be noted that despite the variety of sources, presence of many researches from the key problems of history of Cossack petty officer, the subjects of personnel politics of I. Mazepa in relation to a Cossack petty officer remain complex unexplored.

Keywords: personnel policy, Hetman I. Mazepa, the Cossack petty officer, economic activity, non-governmental petty officer, personal composition, bunchukove comrade.